

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԵՐՈՒ ԱՐԺԷՔԸ

Առ Մեծ. Գ. Մեսրոպ Սեթեանց

Հայ շիրիմներու, տապանաքարերու, յուշարձաններու և առհասարակ գերեզմաններու հետ կապուած՝ եթէ կարելի է ըսել՝ գրականութիւնը բազմատեսակ հետաքրքրական էջեր ունի, որոնց հաւաքագրութիւնն ու հրատարակութիւնը՝ բացատրական ծանօթութիւններով հանդերձ լուրջ ուսումնասիրութեան արժանի է:

Հայկական գերեզմանաքարերն ու խաչ-
քարերը, այս ու այն ծանօթ և անծանօթ,
յայտնի և անյայտ մարդոց անունն ու
յիշատակը յաւերժացնելու համար շինած
են անշուշտ : Տապանաքարերն ու խաչ-
քարերը՝ եթէ մանաւանդ հնութեան ժամա-
նակամիջոցէն մնացեր են, մեզի կ'ընծայեն
ուսումնասիրելի նիւթեր հայ քարագոր-
ծութեան — քանդակագործութեան ինչպէս
նաեւ պատմութեան ու գրականութեան
համար :

Եթէ այսօր մենք ունենայինք զոնէ Վազարու Հայ մատենագիրներու տապանադիրները, արդեօք, անոնք անարժէք նիւթերէն Հայ գիրերու տեսակի ուսումնասիրութեան համար: Եւ կամ այդ տապանագիրները պակաս արժէքաւոր կը դառնային մատենագիրներու մահուան ճիշտ թուականները ցուցադրելու մէջ: Հայ գիրը ստեղծող Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի՝ «Օշականի ամենասուրբ գերեզման»ին վրայ, հայերէն տառամիասնական գոյութիւն չունի: Տարօնացի սքանչելագործ Մեծ Վարդապետը իր ժողովուրդին սեփական գիրեր տուաւ. բայց նոյն ժողովուրդը 1500 տարիներէ ի վեր եւ մինչեւ այսօր առանց տապանագրի կը թողու խնկելի և պաշտելի շիրիմը՝ Հայ գիրերու գիտարար Մեսրոպին:

Իւրապատուէք և հայկական հարազատ

արուեստի զրոշմով զարդարուած են Հայ գերեզմանաքարերը , մանաւանդ Ը – ԹԳ դարերուն, երբ դեռ տիրող բռնակալ լուծերը իրենց ազդեցութիւնը չէին թողած Հայ արուեստի զանազան մարզերուն մէջ: Յատկապէս ուշադրութեան արժանի է հայկական խաչերու և ասոնց պսակ կազմող քարաքանդակներու արուեստը, որ հինաւորց և ազնուական զրոշմ կը կրէ և իր խորքին մէջ շատ արժէքաւոր է:

Հայ խաչարուեստը մեր սզգային մշակոյթին մէջ իր արժանի տեղը կը գրաւէ։ Հայ քարտաշ քանդակագործը նրբութեան կատարելութեան հասցուցած է խաչերու փորագրութիւնը։ Խաչին յարգն ու արժէքը խորապէս ըմբռնած են Հայ հին արուեստագէտները՝ նկարիչն ու քանդակագործը քաջ գիտնալով որ Հայութիւնը դարեր շարունակ խաչն ուսին բարձրացել է դէպ ի Գողգոթա՝ յանուն իր կրօնի, մշակոյթի եւ հայրենիքի ազատութեան պահպանման։

Հայերէն տապանագիրերու բովանդակութիւնը բազմազան է, գոնազեղ, տըխուր եւ ուրախ, յաճախ ընդարձակ եւ պատկերաւոր կամ պարզ ու անպաճոյճ, երբեմն ճոռոմարան եւ չափազանցութիւններով հարուստ, անտեղի փառարանութիւններով կամ շռայլ ածականներու կոյտերով լեցուած: Սակայն ասոնց կողքին մենք կը գտնենք՝ ըստ բովանդակութեան հետաքրքրական եւ նոր յայտնութիւններ, որոնք ժամանակի քաղաքական, պատմական եւ նոյնիսկ տնտեսական կեանքի մասին լոյս կը սփռեն: Երկար պիտի ըլլար եթէ մենք օրինակներով եւ մէջբերումներով հաստատէինք մեր ըսածները, միայն

յիշենք որ յանուն կրօնի նահատակուած վկաներու տապանագիրները մէկ մէկ փաստեր են՝ սպանիչներու արինարբու բռնազդները պատկերացնող: Տապանագիրներ կան, որոնք կը ցուցադրեն մահ տարածամի, սովի, թանկութեան, պանդխտութեան, գաղթի և փախուստի, անմեղ նահատակութեան, արկածամահ ըլլալու և այլ բազմաթիւ պարագաներ: Թուականներու անխուսափելի յիշատակութիւնը կրկնակի կ'արժէքաւորէ տուեալ նիւթերը: Հայ տապանաքարերն ու իրենց արձանագրութիւնները՝ ըստ դարաշրջաններու կը հանդիսանան հարազատ արտայայտիչ՝ ժամանակակից քարագործութեան և քանդակագործութեան, ինչպէս նաեւ մէկ մէկ հարազատ և շօշափելի փաստեր՝ հայ լեզուի, պատմութեան, կենսագրութեան և տնտեսական կեանքի:

Հայ բանասիրական գրականութեան մէջ բաւական առճառ նիւթ կայ՝ հայերէն տա- պանագիրերէն քաղուած կամ նոյնութեամբ հրատարակուած։ Այս ուղղութեամբ նշա- նակալից աշխատանք կատարած են՝ Յով- հաննէս Իսկ. Շահխաթունեան, Հ. Ղեւոնդ Աւիշան, Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեան, Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեան, Երուանդ Լալայեան, Հ. Յակոբոս Քօսեան, Տրքթ. Վ. Թորգոմեան։ Հնդկահայոց պատմարան և քաջահմուտ բանասէր Մեսրոպ Բ. Սե- թեանց իր Թանկագին հրատարակութեանց մէջ յաճախ օգտուած է այս ու այն նը- շանաւոր ազգային դէմքերու տապանագի- րերէն։ Գ. Հնասէր 1929էն սկսեալ «Բազ- մավէպ»ի մէջ հրատարակութեան տուաւ Կ. Պոլսոյ հայոց գերեզմանատուններէն հա- ւաքած և անհետացման ենթակայ բազ- մաթիւ տապանագիրեր, որոնց մէջ կան շատ հետաքրքրական և պատմութեան նիւ- թեր։ Բ. Քիւրտեան ալ այս ուղղութեամբ աշխատանքներ կը կատարէ։

Մենք եւս տարիներ շարունակ ահագին քանակութեամբ հայերէն տապանագիրեր հաւաքած ենք և ունինք հարուստ ժողովածոյ մը , բաւական լուսանկարներով հանդերձ: Երբ 1931ի ամառը Նոր Զու-

դայ գացցեր էի ուսումնասիրութիւններ կատարելու, աշխատանքներուս ընթացքին հաւաքեցի նաեւ աւելի քան 700 տապանագիրեր, որոնց մէջ կան շատ արժէքաւոր նիւթեր և յայտնութիւններ՝ մասնաւորապէս Նոր Զուղայի Հայութեան և Հայ խօջաններու մասին: Թաւրիզի, Սալմաստի, Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի և Ս. Թաղէի Առաքելոց վանքերու, Դարաշամբ, Մուժամբար, Ալչամուլք և Սէօհլիւր գիւղերու և այլ վայրերու հայ գերեզմանատուններէն և եկեղեցիներու բակերէն հաւաքած տապանագիրներն ու զանազան յիշատակազրութիւնները հազարներու կը հասնին: Այս բոլորը կը պահենք իբր հոսմ նիւթ և ատաղձ՝ զանազան ուսումնասիրութեանց համար:

Թաւրիգի մէջ ձեռքս անցաւ կէս թերթ մեծադիւր թուղթ մը, որուն երկու էջերուն վրայ վարժ ձեռագրով արտագրուած են հայերէն երկու կտոր տապանագիրք։ Առաջինը լրիւ է, Կ. Պոլսեցի Յովակիմ Թաւուրթեանի նահատակութեան (10 Օգոստ. 1843) մասին, իսկ երկրորդը՝ Երանեյի Տէր Կոմիտաս Քահանայի տապանագիրն է, կիսատ, ակնարկովն անոր նահատակութեան։ Վերջինս ծանօթ է. փափաքողները զայն կրնան գտնել ամբողջ՝ արդէն հրատարակուած Գեր. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեանի «Վարք Միտիթարայ Սեբաստացոյ» ընտիր գործին մէջ, տպ. 1901, էջ 231-232։

Իսկ առաջինը կը հրատարակենք հոս՝
մեզի անծանօթ ըլլալով թէ արդեօք լոյս
տեսած է թէ ոչ:

Թէ է՛նչպէս եղած է որ տապանագի-
րերու ժողովածոյ մը Թաւրիզ ընկած և
ապա ոչնչացած է՝ չգիտեմ, փաստն այն
է որ ձեռքիս տակ ունեցածս երկու էջ-
նոց Թուղթը տեսրակի մը Թերթ է:

Ահա մեր խոստացածը՝ որուն արտագրութիւնը կատարած եմ կէտ առ կէտ :

* * *

Զանգրուի մարմին
 Յովակիմայ Նահատակի Թաթարձեան
 Կոստանդնուպոլսեցոյ
 Որ կատարեցաւ յամի Տեսակ 1843 Օգոստոս 10
 ի հասակի 22 ամաց

Դեռ յառոյգ տիւս զառաքինեաց ըզհանդէս,
 Յուցեալ յանձին ի փորձութիւննս պէս պէս.
 Իբրեւ ոսկի արկաւ ի բովս տանջանաց,
 Մինչեւ արեամբն զմեղս անկման իւր սրբեաց,
 Յոյս մնոտեաց, գանգ և կտտանք մամոնայ,
 Միարանեալ յարեան մարտ տալ ընդ նմա:
 Անուամբ Տեառն ել ընդ առաջ անվհներ,
 Յաղթեաց և ետ զփառս Փրկչին իւր նուէր:
 Հաճեցաւ Տէր, էջ պսակաբերն յայն ի պահ.
 Յորում դահիճ վարէր զանմեղն ի մահ,
 Կապեալ ձեռք աչքն ի խոնարհ գնայր նա,
 Ընդ հետս Փրկչին իբր ընդ շաւիղ Գողգոթայ:
 Ամբոխ մեծ էր և բանասարկուն դեռ իբր օձ,
 Փչեալ առ ունկն, ճգնէր վատնել զսիրոյն բոց.
 Այլ պատանեակն զրդուեալ զգլուխն եւեթ,
 Վանեաց զչարն և լուրջ դիմօք ծունր եդ:
 Շողաց սուսերն, երիցս եհար ըզծոծրակ,
 Ի կիսահատ պարանոցէն սուրբ ծորակ
 Յայտէր ի սփիւռ, այլ նա ընդ մէն մի հարուած
 Մնջէր հեզիկ «Սէրդ իմ, Փրկիչդ իմ Աստուած»:
 Պակեալ դահիճն և մոլեգնեալ յարենէ,
 Իբր ոչխարի զսուրն ի կոկորդն դնէ,
 Աչք պատանոյն խիմամբ զհրեշտակս ողջունեն,
 Որ զհոգին առեալ Փրկչին նուիրեն:
 Կապեալ վէմ մեծ զմարմինն ի ծով ընկեցին,
 Ամպրոպայոյզ ջուրք իբր ի ցաւս երկնեցին,
 Ի թաթառաց խռովեալ անդունդն ալեսաստ,
 Զանգուլիս աւանդն բերեալ մատոյց յեզերս աստ:
 Որ գայ շիրմի նահատակիս այցելու,
 Առցէ խրախոյս և յիշեացէ ակնածու,
 Եթէ ի շնորհս սորա ըզմեզ Տէր փրկեաց,
 Յօրէ անտի յարենէ և լրկանաց¹:

Թաւրիզ, 10 Յուլիս 1933

ՀԱՅԿ ԱՃԻՄԵԱՆ

1. Թէեւ Պրն. Հ. Աճէմեանի ձեռագրին մէջ անյայտ է սոյն տապանագրին հեղինակը, սակայն նկատելով լեզուն, ոճը, իմաստն և ինչ ինչ պարագաներ, շատ հաւանական է որ մեր Մխիթարեան հայրերէն մէկուն գործն ըլլայ ան: Ծ. Խ.

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐՔԵՐ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ պատերազմի ամենէն մեծ զոհերն եղան մեզմէ խլուած մտաւորականները. կը կարծուէր որ անոնց յաջորդներ շատ տարիներէ վերջ կարելի էր սպասել: Անտարակոյս կարելի չէ ժխտել այդ ենթադրութիւնը: Անցեալ շրջանի այդ պատրաստուած ամենէն յայտնի մտաւորականներու նմանները չտեսանք, թէեւ երկու տասնեակ տարիներ անցած են արդէն: Վարուժանի յաջորդ չենք կրնար ցոյց տալ, Ռուբէն Զարդարեանի տեղը բռնող մը չեղաւ: Ղարիպներու կեանքին վրայ գուրգուրացող Մեղրոն Կիւրճեանը աշակերտ մը չթողուց. Գրիգոր Զօհրապի դրական դպրոցէն յաջորդ մը չտեսանք. Երուանդ Սրմաքէշխանլեանի իրապաշտ գըրիչն յիշեցնող մը չգտնուեցաւ և ոչ ալ նոր բանաստեղծ մը որ Սիամանթոյի արձագանգն ըլլար: Անցան անոնք, անվերադարձ. մեր այդ նահատակ մտաւորականները կալիօստրի այն առասպելական սերունդէն չէին որ մեռնէին և վերստին ծնէին...: Տաղանդաւոր մեռնողները եթէ յաջորդներ ունենան, անոնց գործունէութիւնը չի դադրիր:

Մենք հայերս հետեւիլ չենք ուզեր այլ մեզի հպատակեցնել. ասով է որ ամէն նոր գրող անկախօրէն գրիչ կը շարժէ, զպրոցական շրջանին միայն կ'ունենայ իր սքանչացումի առարկայ հիներ՝ որոնց պահ մը կը հետեւի, եւ հազիւ փոքրիկ գովեստի մը կ'արժանանայ՝ իսկոյն այդ սքանչացեալը իր հմայքը կը կորսնցնէ, եւ գովողն այլեւս միջակութիւն մը կը կենանք» ի աշխատակիցները կը գովէի մեր այս «Բազմավէպ»ին մէջ, Հ. Աւիշան կը պատուիրէր ինծի. — «Մի՛ գովեր, անոնք կը շփանան, և քեզ կ'արհամարհեն...»: Տաղանդաւոր մեր անզուգական բանաստեղծին ոճքան իրաւունք կու տայի, սակայն դժբախտաբար անոր խրատէն օգուտ

չէի քաղեր, կը շարունակէի գնահատականներս. կը համարէի որ այդպէս քաջալերած կ'ըլլայի մեր գրական վաստակաւորները:

Երեսունեւհինգ տարի այսպէս շարունակեցի, բնականաբար ուզելով քաջալերել ոչ թէ շփացնել, այդ հաստատ մտքով նոյնպէս կը շարունակեմ իմ գրական տեսութիւններս, ազատ յայտնելով թեր ու դէմ կարծիքներս: Ընդհանրապէս գրախօսականի արժանի կը տեսնեմ այն գրքերը, որ կը ստանամ հեղինակներէն առանձին և կամ «Բազմավէպ»ի խմբագրութեան միջոցով: Կ'իմացնեմ նոյնպէս որ իմ մէկ նոր պատրաստած «Հայ Գիրքը» ընդարձակ երկասիրութենէս դուրս կը մնան այն հեղինակները՝ որոնք մեր վանքի մատենադարանին և կամ ինծի չեն հասցներ իրենց հեղինակութիւնները կամ հրատարակութիւնները:

“ԱՅՍՊԷՍ Է ԱՄԵՐԻԿԱՆ”

Հեղ. ՅԱԿՈԲ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ
 Ֆելաթելֆիս, 1934, Գրն՝ 85 էջ:

Վաղուան Յեղափոխութեան նուէրն է ան Գույումճեանէն, որ ժողովուրդները կը հրաւիրէ իր ետեւէն երթալու, իր երգն ունկնդրելու: Ընթերցողը հետեւելով ազատամիտ ու յանդուգն հեղինակին, պիտի լսէ Ամերիկայի ընկճուած, ստրկացած, խղճալի ամբոխին վայնասունը, պիտի տեսնէ բարքերու աններելի անկումը, որուն իբր միտքարութիւն հեղինակը կ'ըսէ թէ վաղուան յեղափոխութիւնը կը պատրաստուի եւ փութով օգնութեան կը հասնի այն թշուառներուն: Դրամատիքութեան դէմ է որ կ'ըմբոստանայ հեղինակը և իր քնարին լարերուն վրայ կ'երգէ մարդկութեան վաղուան յաղթանակի երգը:

Անկեղծ է Գույումճեան, պէտք է հաւատալ՝ որ Ամերիկան այնպէս է ինչպէս հեղինակը կը պատմէ: Դրամատաշտ անպատիւ երկիրն է այն: Ամերիկան՝ միեւնոյն ատեն թէ՛ կուտակուած ոսկիներու աշխարհն է և թէ՛ համատարած աշխա-